

Opponensi vélemény

Rácz Anita *Helynévmintázatok a középkori Magyarország területén* című MTA-doktori értekezéséről

I. Általános megjegyzések

Rácz Anita tudományos munkáinak túlnyomó többsége a névtan körében született, így érthető, ha az MTA-doktora címért benyújtott, *Helynévmintázatok a középkori Magyarország területén* című értekezése is ezt a tudományterületet gazdagítja. Amint a disszertáció Bevezetésében a szerző maga is jelzi, a közel 300 oldalas értekezés 2 nagy részre tagolódik. Az első a dolgozat római I. számmal jelölt fejezete (15–81), amely a helynevek vizsgálatának történeti háttérét és a disszerens által alkalmazott kutatói módszer elméleti alapvetését tárgyalja. A dolgozat második nagy egységét a római II–IV. fejezetek alkotják (83–288), amelyekben a disszerens egy – korábban Kniezsa által is vizsgált – kelet-magyarországi térségben (közelebbről: a kora középkori Bihar, Doboka, Erdélyi Fehér, Kolozs, Küküllő vármegyék területén) a természetes táji tagoltságnak megfelelően elhatárolt kilenc régió névkorpuszának több szempontú, komplex összehasonlító elemzését végzi el.

A három utóbbi fejezet közül leghangsúlyosabb és leghosszabb a dolgozat római II. számot viselő fejezete (88–198), amelyben a disszerens egy a régibb névtani munkákhoz képest új módszertan alkalmazásával, az ún. történeti helynév-rekonstrukcióval igyekszik a Kniezsa által kialakított képet pontosítani, ill. szükség esetén kiigazítani. Ebben a fejezetben a vizsgált régiók **helyneveinek keletkezés- és változástörténeti vizsgálatát** végzi el, beleértve a helynevek **etimológiai** kérdéseit.

Az így nyert eredmények felhasználásával készült a dolgozat viszonylag rövid III. fejezete (199–213), melyben a szerző az egyes régiók **nyelvi térszerkezetét** elemzi. Ennek során az idegen eredetű nevek, továbbá az etnonimák használatával megalkotott településnevek, valamint a névköltöztetéssel a magyar helynévrendszerbe került elnevezések tanúsága alapján próbálja a szerző megrajzolni, hogy a korai ómagyar korban a vizsgált kilenc régióban milyen nyelvek voltak jelen.

A IV. fejezet (215–288) a Sebes-Körös, a Kis-Szamos, a Maros és a Kis-Küküllő völgyi térségek kijelölt régióinak névmintázatát igyekszik megrajzolni, azaz a vizsgált régiók **nyelvi-onomasztikai térszerkezetének komplex képét feltárni** és egymással összevetni. Ehhez először a települések és településnevek keletkezését, gyarapodásuk és eltűnésük folyamatát, azaz a településnevek **változási dinamikáját** mutatja be. A második alfejezetben ezt követi a településnevek **szerkezeti elemzése**, amelynek segítségével a helynevek strukturális és szemantikai sajátosságaiba kapunk betekintést. Egy újabb alfejezet tárgyalja a **településnevek változását**, benne a névváltozatok, a névdifferenciálódás és a névcserje jelenségét. A negyedik alfejezet az egyes régiók névrendszerében megmutatkozó sajátosságoknak, azaz a **névmintázatoknak az összevetésével** zárul.

A dolgozatot V. fejezeteként az Eredmények és távlatok című rövid összefoglalás zárja (289–292), amely a dolgozat legfőbb eredményeit összegzi.

A disszertációhoz részletes, 15 oldalas irodalomjegyzék csatlakozik, ez is mutatja a disszerensnek a témában való elmélyülését és jártasságát (5 könyvet, 7 könyvrészletet és 24 folyóiratcikket írt a dolgozat témaköréből).

II. Kritikai megjegyzések

1. A továbbiakban – opponensi szerepemből fakadóan – a dolgozattal kapcsolatos kritikai megjegyzéseimet fogalmazom meg. Első ilyen észrevételem **a dolgozat szerkezeti tagolását** érinti. Mint fentebb is jeleztem, a dolgozat öt, római számokkal tagolt fejezetből áll, ám voltaképpen két nagy részre bontható: az elméleti alapokat bemutató I. és az empirikus vizsgálatot bemutató II–IV. fejezetre. Apróságnak tűnhet, de szerintem talán jobb lenne akkor ezt a két részt I. és II. fejezetszámokkal jelölni, és a II. fejezetet 3 nagyobb alfejezetre osztani, ezáltal ugyanis jobban látszana az elméleti és gyakorlati fejezetek oppozíciója. Ez azonban magában még nem olyan zavaró. Számomra zavaróbb az, hogy **a római és arab számozást ötvözi a dolgozat tagolása**, azaz a római számokkal ellátott nagy fejezeteken belül már arab számokkal jelölt alfejezetek vannak. Ezek elején azonban már nem szerepelnek a római számok, hiszen az szokatlan is volna. Így viszont mind a négy nagyobb fejezetben számos fejezet számozása megegyezik, azaz több 1., 2., 3. vagy 1.1., 1.2., 1.3. vagy éppen 2.1, 2.2. vagy akár 3.2.2. fejezet létezik. Természetesen ezek végső soron nem azonos számozásúak, hiszen voltaképpen egy másik főfejezeten belül viselik ezt a számot, de a fejezetcímük szerint mégis azonos a számozásuk. Feltételezem, hogy a disszerens ezt a megoldást azért követte, hogy ne legyen olyan hosszú arab számsor az egyes alfejezetek élén, de összességében szerintem az is kevésbé zavaró, mint az, hogy ismétlődő fejezetszámokkal találkozunk a dolgozat különböző részein. Javaslom ezt a későbbiekben, ha a dolgozat esetleg könyv formában megjelenik, inkább egységesíteni.

További apró, nem a dolgozat tartalmát, hanem szerkesztését érintő kifogás, hogy **a dolgozatban itt-ott üres oldalak vannak**, ilyen pl. a 82., 214. oldal, de két sor híján üres a 198. oldal is. Ezekben az esetekben a következő oldalon mindig új fejezet kezdődik, ezért bizonyára a dokumentumban valamiféle szakaszhatár van beszúrva, de figyelmes szerkesztéssel bizonyára el lehet érni, hogy ezek az anomáliák megszűnjenek.

2. Amint fentebb is említettem, a dolgozat legterjedelmesebb része a II. fejezet, amelyben a vizsgált földrajzi régiók **helyneveinek keletkezés- és változástörténeti vizsgálatát** végzi el a szerző, beleértve a helynevek **etimológiai** kérdéseit. Előbb mindegyik régióknak bemutatja a természetföldrajzi viszonyait, majd megvizsgálja a névetimológiai csoportokat, külön az egy- és kétrészes nevekre, ill. a mikrotoponimákra nézve. Természetesen a történeti névetimológiának megvannak a maga korlátai, s meg kell mondjam, ez számos helyen látszik az elemzésekben. Nyilván vannak persze a diszciplínának belső szabályai, névtanos konszenzusai a névadás motivációs indítékainak kutatásakor, de külső, **nem a névtanból jövő kutatóként számos esetben érzem a magyarázatokat némileg ingatagnak**. Különösen az egyelemű nevek körében találkozunk gyakran azzal a – névtani munkákban elég közkeletű – magyarázattal, hogy a településnév személynévre vezethető vissza. Szinte azt mondhatom, hogy ha a településnévvel azonosítható név megtalálható az Árpád-kori személynévtárban, akkor majdnem mindig ez a magyarázat szerepel a dolgozatban a névadás motivációjaként, jóllehet többnyire nem tudunk semmit arról, hogy például volt-e a településnek olyan nevű

birtokosa stb. Másrészt tudjuk, hogy a személynévek mögött is gyakran – magyar vagy idegen eredetű – köznevek állnak, tehát még a demotiválódott nevek mögött is felderenghet néha köznévi tartalom. Még inkább érzem ezt olyan esetekben, amikor ma is eleven köznévi jelenik meg a település nevében. Itt csak néhány példát idéznék erre.

a/ A Sebes-Körös alsó folyásának északi térségének helynevei között szerepel **biztosan személynévre visszavezethetőként** *Körmösd* település neve (93). Elfogadom, hogy feltehetően személynévre megy vissza, de mi van, ha a *körmös* közszót kell keresni benne, mert például számos elhullott állat patamaradványai voltak ott a névadás idején, vagy akár olyan formájú kövek, amelyek állati körmökre hasonlítottak, gondoljunk például a tihanyi kecskekörmökre, amelyek szintén fossziliák? Vagy vajon az ugyanerre található *Szakál* helynév eredetét valóban csak „a *Zacal* (+1086, ÁSz.) személynévben kereshetjük”? Nem lehet-e, hogy valami metaforikus elnevezés ez, mert ott valamilyen szakáll formájú tereptárgy vagy természeti képződmény volt található? Ez utóbbi azért is elgondolkodtató, mert ugyanitt egy *Szakál-ér* nevű vízfolyást is ismerünk, márpedig ez utóbbinak nevét a disszerens később a „kétrészes, szemantikai tekintetben S+F (sajátosságjelölő + fajtajelölő szerepű) szerkezetet” mutató példák között említi. Mi van, ha itt a sajátosságjelölő nem az, hogy köze van egy *Szakál* nevű emberhez, hanem ilyen formájú? Az ugyanebben a régióban található *Hat* településnevet is elsődlegesen a *Hoth* személynévből eredezteti a szerző, hozzátéve, hogy ez utóbbi „alkalmasint a *hat* számnévvvel függhet össze” (95). Megjegyzi ugyan, hogy „elképzelhető az is, hogy a *hát* ’szélesebb tetejű magaslat, földhát’ (TESz., EWUng. *hát*¹) földrajzi köznéből eredeztethető. A későbbi ilyen adatok azonban inkább szemantikai átértelmeződésre utalhatnak” (uo.). Nos, mivel a korai ómagyar formák éppúgy olvashatók *hát*-nak, mint *hat*-nak, nekem sokkal elfogadhatóbb magyarázat a ’szélesebb tetejű magaslat’ értelemről levezetni egy település névadási motivációját, mint a *Hat* személynévből, amelynek még személynévadási motivációja sem világos. (Kiss Lajos szótárának *Hét* címszavára hivatkozik analógiaként a szerző, de meg kell mondjam, az a magyarázat se sokkal meggyőzőbb számomra.)

b/ Hasonló példákat sorolhatnák más fejezetekből is, itt csak mutatóba említek még néhányat. A Sebes-Körös alsó folyásának déli térségében található *Rojt* településnevet is egy *Ruyt ~ Rojt* személynévből (1211: *Ruchtu*, ÁSz. 683) magyarázza a szerző, de mi van, ha ez is valami hasonlósági névátvitellel kapta a nevét egy ilyen jellegű térszinformáról. S persze lehet, hogy az ugyanitt található *Bikács* helynév valóban a *Bikács* személynévre vezethető vissza, de tudjuk, hogy ez utóbbi a *bika* főnév származéka (vö. FNESz. 110), s mi van, ha itt egy olyan településről van szó, ahol sok bikát tenyésztettek, ezért sok bika szokott ott legelni?

c/ Hogy személynévi vagy közszói eredetű-e egy település neve, abban tehát igen gyakran nehéz állást foglalni, de a disszerens mintha olyankor is túlzottan ragaszkodnék a személynévi eredethez, amikor a másik magyarázat talán kézenfekvőbb. Szerinte „a *Rigótelke* (1320: *Rigotheleke*, Gy. 2: 85) településnév előtagja a *Rigó* szn. (1202-1203/1500 k.: *Rigou*, ÁSz. 676), a birtokos személyjellel ellátott utótagja miatt kevésbé valószínűen a *rigó* állatnév lehet” (138). Értem a logikáját, de vannak azért olyan településneveink, amelyekben az utótag birtokos személyjelles, mégsem lehet az előtag tulajdonaként értelmezni az utótagot. Ilyenek például *Dunaegyháza*, *Kétegyháza*, *Kiskunfélegyháza* stb. vagy éppen *Dunafalva*. De magával a *-telek/-telke* utótaggal is találunk ilyen településneveket, akár a szerző által vizsgált régiókból is. A 147–148. oldalon olvashatjuk például a következő megállapítást: „A település természetföldrajzi viszonyai, elhelyezkedése motiválta több település nevét is. Növénynév

szerepel *Szilvástelke* (+1263/1324/1580: *Szyluas- telke*, Gy. 3: 374) és névváltozata, *Szilvástelek* (+1314/[XIV./XV.]: *Zylwastelek*, Gy. 3: 374) elnevezésében. [...] Bizonyára állatnév *Szamártelke* (1288: *Zamarteluke*, Gy. 3: 370) első névrésze, de a birtokos szerkezet miatt szóba jöhet a *Szamár* személynévből (1138/1329: *Zamar*, ÁSz. 839) való eredeztetés is”. A *Szamártelke* helynév tökéletesen megfelel a *Rigótelke* név szerkezetének, a *szamár* előtagot itt mégis inkább állatnévnek tartja. Noha óvatosságból odateszi, hogy ez is lehet személynévi eredetű, azért sokkal valószínűbbnek tartaná egy olyan helynévadási motivációt, hogy **mindkét esetben valószínűbb az állatnévi eredet**: olyan telek, ahol sok a rigó, ill. ahol sok szamár szokott legelészni. Lehetne persze a *Szamár* személynév is, de valahogy kevésbé tudom elképzelni, hogy olyasvalakinek a telkéről legyen szó, akit – vélhetően az ostobasága vagy butasága okán – *Szamárnak* hívnak, hiszen a gazdálkodáshoz ész is szükségeltetik. Kizárni persze nem lehet ezt, de – tekintettel arra, hogy az ilyen utótagú helynevekben korántsem mindig birtoklás a névadás motivációja, a magam részéről inkább tartom valószínűnek az állatnévi előtagot. Egyébiránt hasonlóan vélekedik Bátori István is A *telek* mint helynévformáns című cikkében, amelyet különben a disszerens is felhasznált dolgozatához: „Elképzelhetőnek tartom például azt, hogy a Kolozs megyei *Szamártelke* (1288: *Zamarteluke*, t., Gy. 3: 370) és *Tehenestelke* (1296: *Thehuestelke*, p., Gy. 3: 376) településnevekben is metonimikus névadással van dolgunk: tehát bennük **az adott haszonállat tartási helyére utaló** (kiem. tőlem – F. T.) mikrotoponimát ismerhetünk fel, amely aztán másodlagosan, metonimikus névátvitel nyomán településnévvé vált” (2015: 103).

d/ Hogy mennyire nehéz és ingoványos terület sok esetben a névetimológia, azt jól példázza a következő településnevek magyarázata is. A 103. oldalon ezt olvashatjuk: „*Oros* neve (1279: *Vrws*, Gy. 1: 649) az *Oros* személynévből (1222/1344, ÁSz. 605) jött létre, JAKÓ azonban a ’keleti szláv’ jelentésű *orosz* etnonimából származtatja. Véleménye szerint a 13. században idetelepített orosz hadifoglyok vagy rutén telepesek alapították, akik igen korán beolvadtak a környező magyarságba (J. 119, 310). Szintén a népnévre visszavezethető településnevek között sorolta fel a KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ szerzőhármas is (1973: 12). A névalakok helyesírási sajátossága azonban inkább a személynévi eredeztetést valószínűsíti: az *orosz* népnév végén álló mássalhangzót ugyanis a korban a leggyakrabban a *z* betűvel jelölték, itt pedig adatainkban egyetlen kivétellel az inkább *s* hangértékű *s* betűt láthatjuk. Későbbi-mai neve is -*s* végű névnek mutatja. Párhuzamosan jöhetett létre a település -*i* képzővel álló *Orosi* névváltozata (1284: *Vrusi*, Gy. 1: 649, kiem. tőlem – F. T.)”¹

Két oldallal később (105–106) viszont ezt találjuk: „Népnévi eredetűek az alábbi településnevek: az *Orosz* (1220/1550: *Vruz*, Gy. 1: 649) településnek -*i* helynévképzővel bővülve jött létre az *Oroszi* névváltozata (1282: *Vrusi*, J. 310, kiem. tőlem – F. T.), később pusztá Okánytól K-re, Lipszkyknél *Orosipusztá*. A név alakjának későbbi *Oros*-ra módosulását KISS LAJOS az *Oros(háza)*-féle nevek analógiás hatásával magyarázza (FNESz. *Orosipusztá*)”. A két kiemelt adat láthatóan azonos alakú, azaz **a szerző mind az *Orosi*, mind**

¹ Ezt az érvelést akár el is fogadhatnánk, bár jó lett volna kitérni arra, hogy a személynévnél mi lehetett a névadási motivációja. Kiss Lajosnál ugyanis (FNESz. 486) találunk egy *Oros* címszót (bár ez a település Szabolcs-Szatmár megyében van, így nem tudom, azonos lehet-e az itt található *Oros* településnévvel), de ő kitér a személynév etimológiájára is, két alternatív megoldást felvázolva: „vagy a m. *úr* köznévből képződött, vagy a m. *orvos* köznévnél R. N. *urus* változatával azonos”. (Hozzátenném, talán az sem zárható ki a személynévi eredet esetében, hogy valaki a nagyméretű orráról kapta ezt a nevet.)

az **Oroszi településnév adatolására ugyanazt a szóalakot idézi**, emiatt számomra némileg bizonytalan, hogy valóban kétféle olvasatuk volt-e.

3. A következőkben a szerzőnek néhány további névetimológiai megállapítását igyekszem pontosítani, esetleg egy ötlettel kiegészíteni.

a/ A Sebes-Körös felső folyásának déli régiójából származó mikrotoponimák között **ismeretlen eredetűnek tartja** a disszerens a *Neresz* és a *Serges* egyrészes vízneveket (125). Az elsővel kapcsolatban nekem sincs etimológiai ötletem, de a második esetében egyáltalán nem zárnam ki, hogy köze van a mai *sürög* igéhez (vö. még *sürög-forog*). Ennek első feltételezhető előfordulása az ÚESz. szerint 1057-ből való illabiális formában: *Sergys* [sz.] [szn.] (Györffy: DHA. I: 161), de ide tartoznak szerintem a Szinnyei-féle Magyar Tájszótár **sereg** címszavában olvasható alábbi igék is: *sereg*, *serög* 'pörög, forog', pl. *Sereg az orsó* (2. köt. 371). Vagy gondolhatunk a *sörgés* nevű gyermekjátéokra is: „A gyerekek összefogódkonnak ketten, oszt a lábukat összevetik, sörgenek (Szinnyei: uo.). A *ser-* ~ *sir-* tőből kiindulva a szónak egész családja van, benne több olyan lexémával, amelyek kifejezetten vízfolyásokra jellemzők, pl. *seringő*, *siringő* 'örvény, vízforgó'; *seringőzik*, *siringőzik* 'örvénylik'; *sérít*, *serít*, *seritt*, *sirít*, *sirít*, *siritt* 'sodor, pödör'; *sirittő* 'örvény, vízforgó' (vö. Szinnyei: i. m. 374–375). Különös tekintettel arra, hogy itt a folyó felső folyásáról van szó, ahol még a folyónak viszonylag nagy lehet az esése, és ennél fogva gyors a folyása, jó eséllyel lehetett a *Serges* mikrotoponima jelentése 'örvényes, vízforgókkal teli'. (További remek adatokat találni egyébként ezzel összefüggésben Mészöly Gedeon *Sírú, sokorú, kökörű* című tanulmányában a Magyar Nyelv 7. évfolyamában (385–389).) További érv lehet a javasolt névetimológia mellett, hogy az említett *Neresz* nevű vízfolyás is a közelben van, mégpedig *Örvénd* település határában (117), azaz ezen a szakaszon valószínűleg valóban gyakoriak lehettek a vízben az örvények.

b/ A 109. oldalon olvashatjuk, hogy „a Nyár-ér patak közelében fekvő Nyárér település határában több, a vizes, mocsaras környezetre utaló egy- és kétrészes, sajátosságjelölő mikronév található. Ezek között említi a szerző az alábbi is: „A *Sikos-fok* (+1214/1334: *Sycus-fokw*, KMHsz. 1: 242) elnevezése a *sikos*, esetleg a *csikos* mn. + *fok* 'nagyobb vizekből kiágazó vagy abba beömlő ér' (FKnT) fn. összetételével jött létre”. Ezzel kapcsolatban nem volnék annyira biztos a *Sycus* szóalak *sikos*, ill. *csikos* olvasatában, szerintem a *sziküs* olvasat és 'szikes' értelmezés is elképzelhető. Lukács–Radócz szerint ugyanis „a szikes élőhelyek között megtalálhatóak a magasabban fekvő, pázsitfüvek dominálta szikes gyepek, alacsonyabban fekvő és sások dominálta szikes rétek, köztes térszínen elhelyezkedő szikpadkák, illetve a mélyebben fekvő **tartósabb vízállásos területeken szikes tavak és szikes mocsarak** (kiem. tőlem – F. T.)” (2012: 326–327). Ha tehát a bemutatott mikrotoponimák vizes, mocsaras környezetre utalnak, akkor szerintem a *Sziküs-fok* olvasat és a 'Szikes-fok' értelmezés is elképzelhető, azzal a megszorítással, hogy a *fok* jelentését itt talán inkább csak a 'tavak, folyók azon helye, ahol **kiáramlik, kiszakad** a vizük' értelem felé terelném (vö. ÚESz. is). Mivel ugyanis a Nyár-ér patak melletti helyről van szó, valószínűleg inkább az abból **kiágazó** vízről lehet szó, amitől szikes mocsárrá vált a talaj.

c/ A szerző a dolgozat 96. oldalán azt írja, hogy „Morfematikus úton, a *csősz* 'kikiáltó, kihirdető, börtönör' jelentésű foglalkozásnév (HECKENAST 1970: 11, TESz., EWUng.) és az *-i* helynévképző kapcsolódott össze *Csősi* (1214/1550: *Cheusci*, Gy. 1: 609) település nevében (96). Pontosításként megjegyezném, hogy 'börtönör' jelentését nem ismerjük a *csősz*nek, sokkal inkább 'mezőőr' értelmét, s a 'kikiáltó' sem valamilyen vásári kikiáltó, hanem eredetileg

'futár; a parancsot kikiáltó személy; altiszt' értelmű lehetett, vö. az oszmán-törökből átvett *csausz* szóval is.

d/ A Sebes-Körös felső folyásának északi térségének névetimológiai csoportjainak leírása során a szerző a 112. oldalon azt írja, hogy „Idegen ajkú betelepülő népességre utal *Olaszi* (1184: *Olasz*, EH. 700) település neve, amely az *olasz* 'nyugati újlatin nyelven beszélő, közelebről vallon telepes' (TESz., EWUng., BÁRCZI 1938: 6, KNEZSA 1943-1944: 192, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 30) népnévhez illesztett *-i* helynévképzővel jött létre magyar névadással”. Ez az állítás később (204. oldal), a Sebes-Körös völgyének nyelvi térszerkezetét vizsgáló fejezetben is felbukkan: „itt csupán egyetlen korai, 12. század végi előfordulású egyrészes nevet adathatunk a forrásokból, amely vallon betelepülőkre utalhat: *Olaszi* (1184)”. Nem egészen értem, hogy a disszerens miért tartja az *Olaszi* helynevet **ennyire határozottan vallon betelepülőkre utalónak**. Annak fényében különösen nem, hogy az általa is hivatkozott etimológiai szótáraink egyike sem jelezi, hogy *olasz* szavunknak 'vallon' jelentése volna, csupán 'nyugati újlatin nyelvet beszélő ember'-ről, ill. 'olasz'-ról írnak (ugyanazt teszi a szerző által – az irodalomjegyzék szerint – még nem használt internetes elérhetőségű Új magyar etimológiai szótár is). Ezzel szemben a *vallon* lexéma csak későbből adatható, a jelentése pedig 'romanizálódott kelták és germánok leszármazottja Dél-Belgiumban és Észak-Franciaországban'. Persze több szakirodalmi előzmény is ebbe az irányba terelhette a szerző gondolkodását, hiszen a fent hivatkozott KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ által írott munka 30. oldalán valóban ezt találjuk: „**Olasz** *A régiségben román nyelvű népek (olaszok, franciák, leginkább vallonok) gyűjtőneve*”. Továbbá a dolgozat 202. oldalán is azt láthatjuk, hogy Kristó 2003 és Kiss 1988 is számol ezen a vidéken vallonokkal, csak hogy ezekből sem egészen érthető, miért jutottak arra a következtetésre, hogy az *olasz* szó „*leginkább a vallonok*” megnevezésére szolgált volna. Ez számomra azért is valószínűtlen, mert ugyanennek a tájegységnek az egyrészes helynevei között – *Olaszhoz* nagyon közel – megtaláljuk *Velence* nevét is (*Venecia*, eredetileg Várad egyik része), amelyről a disszerens is azt állítja, hogy „etimológiailag azonos az olaszországi Velencével, a magyar névrendszerbe névköltöztetéssel kerülhetett, olasz telepesek hozhatták magukkal” (111). Ha tehát ezen a területen valószínűsítjük olasz telepesek jelenlétét, nem értem, miért kell feltételeznünk, hogy az itt szereplő *Olaszi* helynév **leginkább vallonokra** utalhat. Persze valóban jelentős számban érkeztek Magyarországra a korai időkben vallon telepesek, de ennek a helynévnek a kapcsán **legalábbis a kételynek fel kellene merülnie ezzel kapcsolatban.**²

4. A dolgozat IV. része *A névmintázatok vizsgálata* címet viseli (215–288), benne a szerző a keletkezés- és változástörténeti (II.) fejezetben megvizsgált településnevek anyagát veszi régióként **nagyon alaposan** nagyító alá, s elemzi többféle szempontból, vizsgálati korpuszát mondhatni „kifacsarva”, rengeteg színes diagrammal kiegészítve. A fejezet több alfejezetből áll.

a/ Az 1. rész *A településnevek változási dinamikáját* mutatja be a „forrásokban való felbukkanásuk és onnan történt esetleges eltűnésük fényében” (215). A bihari régiókban a 16. század közepéig vannak teljességgel feldolgozott adatai, a többiben a 14. század közepéig tudja

² Tegyük hozzá, hogy a szerző által hivatkozott cikkében Kiss Lajos is úgy említi a vallonokat, hogy zárójelben odaírja azt is, hogy *olasz*: „A korai német telepítésű Szalacs és a **vallon (olasz)** (kiem. tőlem – F. T.) lakosságú *Olaszi* (Váradolaszi és a mai Érolaszi) etnikuma a tatárjárás után már csak személynevekben jelentkezik” (Kiss 1988: 137)).

vizsgálni a településnevek változását. Meg kell mondjam, hogy ebből a részből nekem nagyon **hiányzott, hogy legalább itt-ott nyelvi adatokkal is példázza az esetleges változástípusokat.** Tudom, hogy a II. részben szerepeltek példák névvariációra, -osztódásra vagy éppen eltűnésre is, ám a IV. fejezet 1. alfejezetében (217–233) illet gyakorlatilag nem találunk. Két fejezettel később, *A településnevek változásvizsgálata* című fejezetben találunk ugyan még konkrét adatokat a névvariánsokra vagy az osztódással létrejött településekre is, ezeket azonban nem lehet igazán összekötni a diagramokkal, hiszen nem negyedszázadonként, hanem csak általánosságban mutatnak be példákat az egyes jelenségekre. Pedig **a diagramok megértéséhez, valódi elemzéséhez nagy segítség lehetett volna, ha bizonyos típusokra példákat is bemutat** a szerző. A névtan kutatóinak talán világosabbak ezek a diagramok, de a diszciplínán kívülről érkezőként nem mindig értettem világosan a szerző írottakat, vagy pedig – ha jól interpretálok a diagramokban foglalt adatokat – nem mindig tudok egyetérteni a megállapításaival. Több kérdés is felvetődött bennem.

b/ Az egyik problémám a **többlletnevek** kategória értelmezésével van. A fejezet bevezetésében ugyanis ezt olvashatjuk: „Az elnevezések száma nemcsak új települések létrejöttével gyarapodhatott, hanem olyan, nyelvtől függetlenül zajló folyamatok, történeti változások nyelvi lecsapódásaként is, mint amilyenek például a településosztódások. Az így létrejött új településeket vagy településrészeket az eredeti anyatelepülés nevének felhasználásával nevezték meg a névadók. Ugyanakkor születhettek új elnevezések a települések meglévő neve mellé párhuzamos használatú névvariánsként, szinonimaként is anélkül, hogy a korábban használt névalak az enyészete lett volna. A településnevek bármelyike azonban, ahogyan keletkezett, úgy el is tűnhetett, ki is kophatott a használatból” (216). Mivel az egyes régiók névanyagának változását bemutató diagramok az alájuk írt szöveg szerint a nevek és a települések számának változását mutatják be, számomra – példák híján – nehezen értelmezhető, hogy **településnevek** és **többlletnevek** kategóriák esetén van-e átfedés, illetve, hogy a többlletnév egy létrejött **új települést** vagy csupán **új településrészt** takar-e, még kevésbé, hogy nem csupán valamely település neve mellett létrejött **szinonim elnevezés-c**.

Ez ugyanis egyáltalán nem mindegy a települések valódi számát illetően, annál is inkább, mert a szerző **az egyes régiók településsűrűségét is kiszámolja.** Ez persze már önmagában is kicsit kockázatos, hiszen azt ő maga is hangsúlyozza, hogy „a név adatolása vagy eltűnése [...] semmiképpen sem a helynévnek magának a létrejöttét vagy megszűnését jelzi, csupán a forrásokbeli jelenlétét, valamely jogi ügyletben való szerepét mutatja” (215). De fogadjuk el, hogy a kutatónak azzal kell dolgoznia, amije van, így végső soron van létjogosultsága egy ilyesféle átlagszámításnak. Más kérdés persze, hogy kicsit furán mutatnak olyan eredmények, mint Doboka régióban, ahol a szerző erre az eredményre jut: „A 14. század közepén a 490 km² területű régió településsűrűsége 11,2 település/100 km² volt”. A statisztika szerint talán igen, de – tekintettel arra, hogy „részfalvak” nincsenek, jobb lenne szerintem valahogy így fogalmazni: A 14. század közepén a 490 km² területű régió **átlagos** településsűrűsége 11 település/100 km² volt.

De a településsűrűség kapcsán más problémát is látok. Próbáltam ugyanis értelmezni, hogy a többlletnevek kategória vajon beleszámít-e a településszámba, hiszen – mint fentebb láhattuk – ezek lehetnek szinonim településnevek is. Ezért igyekeztem a településsűrűség értékét visszazámolni a régió teljes területére, s azt összevetni a diagramban található értékekkel, de többnyire – ahogy mondani szokták – „nem jött ki a matek”. Maradjunk az előbbi példánál,

Doboka régiójánál: ha 11,2 település jut 100 km²-re, akkor 490 km²-re 54,88, azaz kerekítve 55 település kellene, hogy jusson. A 25. ábrában található diagram szerint ugyanakkor a század közepén 40 település és 3 többletnév adatolható, ami még akkor is csak 43, ha a többletnevek mindegyike településosztódás miatt jött létre, ezért egyúttal új települést is jelöl. (Emiatt is volna fontos a példák általi tisztánlátás!) Igaz, ha a 14. század első negyedéhez tartozó diagramoszlop számadatait nézem, akkor az éppen 55, tehát gondolhatnánk azt is, hogy csupán számszaki hibáról van szó: másik oszlop eredményeivel számolt a szerző az átlagos településszám megállapítása során. De egyáltalán nem biztos, hogy erről van szó, hiszen a soron következő Kolozs régió esetében a településsűrűség 8,7 település/100 km², ebből visszaszámolva a 680 km²-re összesen 59,16 település jutna, ám a 14. század közepi adat 51+4, azaz legjobb esetben is 55 település. Itt nem segít az sem, ha a 14. század első negyedét vesszük alapul, hiszen ott csak 48 település látható.

c/ A példák hiánya teszi számomra nehezen értékelhetővé az olyan diagramok vizsgálatát is, mint amilyenek a 31. és 32. ábrában találhatók. A 31. ábra szerint a 14. század közepén az Erdélyi Fehér megyei régióban 51 településnév és 7 többletnév található. A nevek felbukkanását, ill. eltűnését bemutató 32. diagram szerint viszont 7 variációval létrejött név mellett 2 osztódással keletkezett név mutatható ki, de korábbi időszakból. Ebből viszont – példák híján – arra lehet következtetni, hogy ezek az osztódással létrejött nevek a 14. század közepére már el is tűntek. De a 2 településosztódással létrejött név magában is gyanús (hacsak nem tartozik ebbe az eredeti név is), ugyanis a 231. oldalon a szerző egyúttal ezt is írja: „Településosztódás a vizsgált régió területén a korai ómagyar korban csupán egyetlen településnél figyelhető meg. Ez a változás tehát a régió településeinek 2%-át érintette, s az itteni településnevek mindössze 2%-ának létrejöttében játszott szerepet”. Miután megállapítja, hogy **egyetlen** települést érint az osztódás, kicsit redundánsnak érzem mindezt statisztikailag számszerűsíteni 2%-ra, s ezt rögtön még egyszer megismételni, hogy ez a megoldás a régió településeinek 2%-át érinti. Ebből ugyanakkor valószínűnek látszik, hogy a 32. ábra adata a 2 osztódásos névről esetleg helytelen, hiszen 51 településnév mellett a 2 előfordulás már 4%-ot jelentene (vagy az egyik név a település eredeti neve). **Világosabb lehetne** azonban a dolog, **ha** legalább ilyen kevés adat esetén **példákkal is meg volnának világítva** a diagram háttérül szolgáló **számítások**.

d/ Apróságnak tűnik, de azt sem találom annyira szerencsésnek, hogy mivel a Bihari régióból korábbi vizsgálataim nyomán a 16. század végéig vannak adatai, a szerző itt ezeket is elének tárja, s **ezek így állnak szemben a többi régióval a 14. század közepéig vizsgált adataival**. Annyiban ugyan következetesen jár el, hogy ennek a régióval a grafikonjaiban vastag vörös vonallal jelzi a 14. század közepéig tartó időszak végét, de az egyéb számításait és következtetéseit már a teljes időszakra vetítve tárja elének. Így azonban olyan adatokat kapunk, amelyek a többi régióval egyáltalán nem korrelálnak. Hogy egy példával is szemléltessem ezt: A Sebes-körös alsó folyásának északi régióját illetően olvashatjuk a következő megállapítást: „A régió névkincsében kisebb jelentősége volt a településosztódással alakult neveknek. A névalakulásnak ez a módja a települések 9%-át érintette, s a településneveknek a 12%-a jött létre így, de csupán a 14. század végétől zajló folyamat eredményeképpen” (221). Azaz: a többi régió hasonló adataihoz ezt nem is tudjuk vizsgálni, mert ebben a régióban nincs egyetlen osztódással alakult név sem a 14. század közepéig. Talán jobb lenne mindegyik régiót csak a 14. század közepéig vizsgálva összehasonlításokat tenni, s végül egy kitekintő fejezetben

felhasználni a bihari régió későbbi évszázadokból nyert – nyilván sokkal számosabb és árnyaltabb – adatait.

e/ Hiányolom továbbá azt is, hogy a diagramok és **az adatok kiértékelése pusztán csak a számeredményekre szorítkozik, nem próbál meg további magyarázatokat is találni.** Nyilvánvaló persze, hogy a településnevek számának emelkedése legnagyobb részt a források számának növekedésével korrelál az idő előrehaladtával, de úgy gondolom, hogy **szerepet játszottak a növekedésben az adott régió természetföldrajzi viszonyai is.** Ha megvizsgáljuk például a Sebes-Körös völgyének Bihar vármegyei régióit, azt látjuk, hogy a 14. század közepéig a felső folyás északi régiójában 16, déli régiójában 29 település található, ezzel szemben az alsó folyás északi régiójában 26, a déliben viszont 50 település található (+ néhány többletnév). Vagyis a felső folyás mentén 45 település áll szemben alsó folyás 76 településével, de a déli oldalon mindig több a település. Ekkora különbségnek feltehetőleg már nem csupán az adatolhatóság az oka, hanem talán az is, hogy egy folyó felső folyása a hegyvidék magasabban fekvő részein van, az alsó pedig már leereszkedve a völgyekbe.³ Ennek megfelelően a felső folyás mentén nehezebb megművelhető területeket kialakítani, az ottani települések népességmegtartó-képessége is kisebb lehet, hiszen a gazdálkodásnak sokkal korlátosabbak a lehetőségei, míg a völgyekben már jóval nagyobb mezőgazdasági termőterületek is kialakíthatók, ennek megfelelően nagyobb állatállományt is képesek kiszolgálni, s így alkalmasabbak biztosabb megélhetést nyújtani nagyobb létszámú emberi közösségeknek. (Sőt: azt sem zárom ki, hogy egyes települések eltűnésének is van ehhez köze, hiszen lehet, hogy néhol idővel feladták a lakói a települést, mert nem volt elegendő a terület a népesség biztonságos élelmezéséhez. De mivel nem tartalmaz ez a fejezet konkrét helynévi példákat, nem tudjuk ellenőrizni ezt a hipotézist. De azért is érdemes volna próbálkozni a településeltűnések magyarázatával, mert talán a történelemtudomány segítségével néhol feltárható volna, hogy vajon valamilyen háborús események, esetleg súlyos járványok vagy akár az említett népességmegtartó képesség hiánya vezethetett-e egyes települések eltűnéséhez. Tudom persze, hogy ez nem könnyű feladat, de némely esetekben hátha vannak ehhez történettudományi fogódzóink.)

f/ A IV. fejezet 2. alfejezete *A településnevek szerkezeti elemzésével* foglalkozik. Ez hasonlóan részletes elemzéseket mutat be – ugyanúgy minden egyes régiót és szerkezeti típust aprólékosan elemezve. Meg kell mondjam, ezekkel az elemzésekkel kapcsolatban is az az érzésem, hogy **a kevesebb néha több lett volna, s a számtalan diagram helyett néhol több példa és szöveges elemzés világosabbá tette volna a tendenciákat.** Itt ugyan néhol megtalálható egy-két példa, de a diagramokhoz tartozó névanyag nagy részét nem ismerjük (hacsak a II. rész fejezeteit fel nem dolgozzuk valamiképpen táblázatokká). Emiatt gyakran nehéz pontosan értékelni az adatokat és a bennük rejlő tendenciákat. A különböző névtípusok esetében ugyanis **csak a százalékos értékeket látjuk a diagramokban, de nem látjuk az elemszámokat.** Vegyük például a 35. ábrát, amely a Sebes-Körös felső folyásának északi régiójára vonatkozó egy- és kétrészes helyneveket mutatja be. A diagram első három oszlopa szerint a 12. század utolsó és

³ Ehhez kapcsolódóan lásd a dolgozat következő részletét is: „A megye egyik legjelentősebb folyója a Sebes-Körös, amelynek forrása az Erdélyi-középhegységben [...] 710 méteres tengerszint fölötti magasságban található. A Kalota és a Sebes folyókkal még Erdélyben történő egyesülése után egy nagyon szűk, szurdokos völgyben nagy sebességgel tört át a bihari hegységen, s jutott Rév településnél egy szélesebb völgybe.

a 13. század első és második negyedében 100%-ban egyrészes nevek vannak a térségben. Csakhogy – ha jól értem a diagram alatti szöveget – akkor az első oszlopba csupán *Várad* neve tartozik, amely egyetlen előfordulása miatt természetesen 100%-ot képvisel, de van-e értelme ilyen esetben a százalékszámításnak? De a következő oszlop 100%-a is csupán négy egyrészes név alapján születik meg. S hasonló a helyzet a további diagramtípusokkal is.

A 36. ábra ugyanebben a régióban az egyrészes nevek szerkezeti típusainak (alapalak, képzős, jövevény) megoszlását tárja elénk. Természetesen az első oszlop itt is 100%-ban képzős név, hiszen *Várad* nevének végén képzőt találunk. De a 15-16. századtól már jövevény elemeket is feltüntet a szerző a diagramoszlopokban, mert ezeket is az egyrészes nevek között tartja számon (jóllehet a betelepülő idegen ajkú népesség számára ezek motivált szóként többeműnek is tűnhettek). De elfogadom, hogy a magyar ajkú népességnek ezek egyelemű nevek, csakhogy mit kezdjünk azzal, hogy egyes századokban ezek az egyelemű nevek 10%-át teszik ki? Nem tudjuk ugyanis, hogy mennyi az annyi, azaz hány név alkotja a 100%-ot. Ha ugyanis 50 név, akkor 5 idegen eredetű név található a régióban, de ha 100, akkor 10 ilyen nevünk van. Vagyis a példák és számadatok hiánya itt is sokat ront a diagramok elemezhetőségén.

De ha egy-egy példát mégis kapunk, akkor meg sok esetben azt tapasztaljuk, hogy a **számadatok néhol inkább csak elfedik a tartalmat**. A Kolozs régió egyrészes neveinek szerkezeti típusait bemutató diagramban például két időszakban megjelenik 3%-nyi ismeretlen eredetű név is. Itt is felmerül a kérdés, hogy **ha ismeretlen eredetű valamely név, akkor vajon jogos-e egyelemű névként kezelni, nem volna-e jobb inkább kihagyni az elemzésből**. De ha ezzel nem foglalkozunk, akkor is felmerül, hogy vajon hány nevet jelent a 3%? A diagram alatti magyarázatból ezúttal okosabbak leszünk: egyetlen névről (*Szucság*) van szó. De akkor nem lett volna-e jobb csak pusztán kiegészítő információként közölni, hogy a területen egyetlen ismeretlen eredetű név is van, amelynek ennek folytán szerkezeti felépítését sem tudjuk megnyugtatóan megadni, így inkább kihagytuk a számításból?

g/ Másutt a felsorolt néhány példa alapján arra is lehet következtetni, hogy egyes diagramok esetében a **besorolásokkal** is lehet néhol gond. Az egyrészes nevek szemantikai típusainak megoszlását bemutató diagram alatti magyarázó részben ugyanis többek között ez olvasható: „[a 15.] század utolsó negyedéig a lakosság jellemzően, az elnevezések 50%-ában a társadalmi csoportneveket (*Csatár, Szőlős, Olaszi*) használta fel a nevek létrehozására. Emellett a természeti környezetre (*Száldobágy, Almás*), valamint az ember épített környezetére (*Várad, Mocsmolna*) utaló településnevek szerepelnek a névrendszerben” (237). Nos, nem tudom, hogy **a Szőlős név miért társadalmi csoportnév**, hacsak nem ’szőlőművelő’ értelmet ad neki a szerző. De éppen ennyire lehetne a névadás indítéka a természeti környezet is: ’olyan település, ahol sok szőlőbirtok van’. Hiszen ha az *Almás* név a természeti környezetre utal, akkor jó eséllyel ezt teszi a *Szőlős* is.

h/ A diagramok kapcsán még tennék egy apró formai megjegyzést is, ami a későbbi kiadás esetére szolgál: a legtöbb esetben oszlopdigramokat használ a szerző, de – számomra elég rejtélyes módon – itt-ott kördiagramok is felbukkannak ugyanezen tartalmak bemutatására, pl. a 265–266. vagy 275–276. oldalon. Ezeket **cserélni kellene oszlopdigramra**, hogy egységes legyen a diagramok kinézete.

i/ Fentebb már említettem, hogy a IV. fejezetnek van egy 3. alfejezete is, amely példákat mutat be a névvariánsok, a településosztódással létrejött nevek keletkezésére vagy akár a névcseré

jelenségére, de teljességgel nem tudjuk belőlük adatokkal feltölteni a diagramokat. S ebben a részben is gyakran szembesülünk azzal, hogy a szerző pusztán csak a nyelvi adatokra szorítkozik az eredmények bemutatásakor, s nem próbálja meg – legalább néhány esetben – feltárni, hogy milyen okok vezethettek például a névcseréhez. Hogy vajon miért lett *Germánd* település neve *Meggykerék*? Talán korábban többségben németek lakták, de aztán megváltozott a népesség összetétele, és esetleg a település környékén számos meggyfából álló erdők voltak? Persze tudom, mennyire nehéz feladat ez, de még a **hipotézisek is többet mondanának az ilyesféle – puszta számadatokra épülő – megállapításoknál**: „A településnevek efféle változását vizsgálva az látszik, hogy 7 egyrészes és 4 kétrészes név helyébe 9 egyrészes és 2 kétrészes elnevezés lépett. A változást szemantikai szempontból elemezve megállapítható, hogy a 8 humán, 1 természeti környezetre utaló és 2 jövevénynevet 6 humán, 2 épített, és 3 természeti környezetre utaló név váltotta fel” (285).

Volnának még további megjegyzéseim is, de már így is túl hosszúra nyúlt a bírálatom. Véleményemben elsősorban a kritikai megjegyzések domináltak, ugyanis ezekkel szerettem volna hozzájárulni ahhoz, hogy a dolgozat, ha esetleg könyvvé formálja a szerző, még jobb és informatívabb lehessen. Ugyanakkor itt azt kell megállapítani, hogy a dolgozat érdemes-e arra, hogy annak alapján a szerzőnek odaítéljék az MTA-doktora fokozatot. Ebben a vonatkozásban viszont azt mondhatom, hogy a disszertáció a jelölt **igen elmélyült névtani és nyelvtörténeti tudását tükrözi vissza**. Rengeteg munkával **elképesztően sok adatot dolgozott fel**, nagyon sok szempontból elemezte azokat. A dolgozat eredményei bizonyították, hogy a benne alkalmazott **új módszerek** (a relatív kronológia és a történeti helynév-rekonstrukció) **alkalmasak a névvizsgálatok korábbi eredményeinek felülvizsgálatára**, pontosítására, sőt hasznos információkkal szolgálhatnak a történettudományi kutatások számára is. Az is bebizonyosodott, hogy a természetföldrajzi sajátosságok alapján elhatárolt vizsgálati egységek jó kiindulópontul szolgálhatnak a névtani vizsgálatokhoz, s az így elkülönített területi egységek a vizsgálati szempontok többségét tekintve eltérő névmintázatot mutatnak, névrendszereik összevethetők. Egy olyan történeti névtani munkával állunk tehát szemben, amely számos új eredményt hozott, kiegészítve vagy pontosítva a korábbi szakirodalom eredményeit. Ezért felsorolt kritikai megjegyzéseim ellenére **javaslom a szerző számára az MTA-doktora cím odaítélését**.

Felhasznált irodalom

- ÁSz. = Fehértói Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár (1000-1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bátori István 2015: *A telek* mint helynévformáns. *Magyar Nyelvjárások* 53. 95–106
- Kiss Lajos 1980: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiss Lajos 1988: Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv* 84. 129-155.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László 1973–1974: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I-II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

Kristó Gyula 2003: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó. 175-177.

Lukács Balázs András – Radócz Szilvia 2012: Vegetációátmenetek dinamikája szikes élőhelykomplexumokban, eltérő csapadékjárású években. *Természetvédelmi Közlemények* 18. (Magyar Biológiai Társaság, Budapest) 326-337.

Mészöly Gedeon 1911: *Sírú, sokorú, kökörű*. *Magyar Nyelv* 7. 385–389

Szinnyei József 1897–1901: *Magyar tájszótár*. 2. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása. ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. Gerstner Károly. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont. [Elérhetőség: <https://uesz.nytud.hu>]

Szeged, 2025. január 20.



Dr. Forgács Tamás
az MTA doktora